

УДК 332.122 (1-77).003.12

**МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ
ТЕРИТОРІЙ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ****Прушківський В.Г., д.е.н.***E-mail: prushkovskiy@zntu.edu.ua***Колесников В.І.***E-mail: kolesnykov_v@ukr.net**Запорізький національний технічний університет*

У статті розглянуто методичні підходи до оцінки розвитку сільських територій. Проаналізовано сучасний методичний інструментарій щодо оцінки сільських територій та виділено галузевий, інфраструктурний, ресурсний, соціально-економічний, соціо-економіко-екологічний та комплексний підходи. Виокремлено основні проблеми, які виникають при оцінці регіонального розвитку сільських територій, серед яких нагального вирішення потребують проблеми, пов'язані з розширенням статистичної бази на рівні сільської місцевості. Визначено, що соціально-економічного розвиток сільських територій можна оцінити у трьох напрямках: соціально-демографічний, інфраструктурний, соціально-економічний. Обґрунтовано, що такий підхід дозволяє більш точно оцінити рівень соціально-економічного розвитку сільських територій порівняно з існуючими підходами та виявити можливості щодо їх розвитку. Запропоновано алгоритм розрахунку інтегрального індексу соціально-економічного розвитку сільських територій, який має ієрархічну систему: рівень I – це узагальнювальний інтегральний індекс соціально-економічного розвитку сільських територій, рівень II – групові інтегральні індекси (індекс соціально-демографічного розвитку, індекс розвитку соціальної інфраструктури, індекс соціально-економічного розвитку); рівень III – показники, що характеризують певні аспекти групових інтегральних індексів.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, територія, сільська територія, регіон, оцінка, методичний підхід

UDC 332.122(1-77).003.12

**METHODOICAL APPROACHES TO THE RURAL TERRITORIES'
DEVELOPMENT ESTIMATION: REGIONAL ASPECT****Prushkivskiy V.H., Doctor of Economics***E-mail: prushkovskiy@zntu.edu.ua***Kolesnykov V.I.***E-mail: kolesnykov_v@ukr.net**Zaporozhye National Technical University*

Methodical approaches to the rural territories development estimation have been studied in the article. Modern methodical apparatus for the rural territories estimation has been analyzed and field, infrastructure, resources, social and economic, social – economic and

ecological, and integrated approaches have been emphasized. The main problems of the rural territories regional development estimation among which are hot button problems like statistical data base enhancement at the rural level have been marked out. It has been specified that social and economic rural territories' development can be estimated in three ways: sociodemographic, infrastructure, social and economic. It has been proved that this approach allows more nearly estimation of the social and economic rural territories' development level in comparison with existing approaches and generation of their development opportunities. Algorithm of the social and economic rural territories' development cumulative index computation has been proposed. It is a multistage system: 1st level is an integrated cumulative index of the social and economic rural territories development, 2nd level is presented by the summary cumulative indices (sociodemographic development index, social infrastructure development index, social and economic development index), 3^d level is presented by the indices that characterize certain aspects of the summary cumulative indices.

Keywords: social and economic development, territory, rural territory, region, estimation, methodical approach

Актуальність проблеми. Важливим завданням ефективної перебудови національного господарства та системних процесів модернізації економічного простору регіонів України є підвищення рівня соціально-економічного розвитку сільських територій. В Україні сільські території традиційно пов'язуються з аграрним виробництвом, натомість в розвинених країнах світу вони характеризуються інтегрованим соціально-економічним розвитком. В національній економіці всі стратегії економічного зростання ставили як головне завдання зростання промислового виробництва та розвиток міст, які розглядалися як «локомотиви» економіки, а сільським територіям за залишковим принципом відводилася роль постачальника сільськогосподарської сировини та робочої сили.

В даний час при розробці програм, спрямованих на стимулювання аграрного виробництва та забезпечення продовольчої безпеки, особливу увагу починають приділяти питанням забезпечення сталого розвитку сільських територій як фактору стабільного та комфортного проживання населення. Це обумовлено тим, що демографічна та екологічна криза, зниження якості життя, занепад сіл і спустошення сільськогосподарських угідь створили по-справжньому загрозу для загальнонаціонального розвитку.

Аналіз останніх наукових досліджень. Інформаційною базою для розробки механізмів розвитку сільських територій є об'єктивна оцінка їх сучасного стану. Більшість показників економічного та соціального

розвитку розробляються офіційною статистикою тільки на рівні регіонів без розбивки на сільську та міську місцевість. Тому для оцінки розвитку сільських територій використовується обмежена сукупність показників, які відображають рівень розвитку окремих підсистем сільських територій. Варто зазначити, що в Україні питання розробки методичних підходів до оцінки розвитку сільських територій перебуває на стадії становлення, на відміну від країн Західної Європи, де розроблено значний методичний інструментарій для оцінки сільської місцевості, оскільки існує досить широка та детальна статистична база щодо їх стану та розвитку. Євроінтеграційні процеси передбачають як високі стандарти життя, так і адаптацію до законодавства, інституцій, але щоб прийти до цього рівня повинна бути чітка стратегія розвитку. Розвиток сільських територій є тією складовою загальноєвропейської інтеграції, яка потребує як адаптації, так і додаткового дослідження. Оскільки Україна обрала європейський шлях розвитку, вона повинна мати достатню інформаційну та методичну основу для вдосконалення програм та концепцій розвитку сільської місцевості, що актуалізує розробку методичного інструментарію щодо оцінки розвитку сільських територій.

Дослідженню проблем розвитку сільських територій присвячені праці Жибак М., Журавльова І., Лібанової Е., Лукінова І., Маліка М., Мармуль Л., Мішеніна Є., Нелепа В., Онищенко О., Рябоконт В., Сахацького М., Шевчук Л. та ін. Вагомий внесок у розробку методичного забезпечення оцінки розвитку сільських територій зробили такі вчені як Лісовий А., Поленкова М., Павлова О., Булавка О., Купалова Г., Прокопа І. та ін. Вивчення та узагальнення досвіду вчених дало можливість визначити, що питання комплексної оцінки розвитку сільських територій потребує подальшого науково-теоретичного обґрунтування. Тому з огляду на актуальність питань комплексного розвитку сільських територій потребують подальшого удосконалення та пошуку нових методичних підходів до їх комплексної оцінки.

Метою роботи є теоретичне обґрунтування та розробка методичних підходів до оцінки соціально-економічного розвитку сільських територій.

Викладення основного матеріалу дослідження. Соціально-економічний розвиток сільських територій розглядається як процес змін, спрямованих на підвищення рівня розвитку соціальної та економічної сфер сільських територій, з мінімальними втратами для природного середовища і найбільшим рівнем задоволення потреб сільського населення. Вирішення

соціальних проблем сільського населення визначається багатофункціональним розвитком сільських територій – створенням нових робочих місць у переробній промисловості, сфері послуг, в галузях, що забезпечують багатоцільове використання природних ресурсів.

Дослідження розвитку сільських територій на регіональному рівні та його комплексна оцінка здійснюються за допомогою методичного забезпечення. Питання методики оцінки рівня розвитку сільських територій є важливою ланкою аналізу, адже без їх оцінки та аналізу неможливо запропонувати шляхи та заходи щодо її розвитку. Вивченню проблем, пов'язаних із формуванням методичного забезпечення та дослідженням окремих аспектів розвитку сільських територій регіонів, присвячено незначний перелік наукових праць українських вчених. Така ситуація, на нашу думку, перш за все пов'язана з тим, що статистична база щодо стану сільських територій є вкрай обмеженою у розрізі регіональної статистики. Як результат, проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій є недостатньо висвітленими.

Досліджуючи інструментарій оцінки стану розвитку сфери послуг, зауважимо, що думки дослідників не збігаються щодо вибору показників, його виміру та обчислення. Але аналіз підходів українських та зарубіжних вчених до вибору показників щодо оцінки розвитку сільських територій дає можливість виділити декілька підходів, зокрема, галузевий, інфраструктурний, ресурсний, соціально-економічний, соціо-економіко-екологічний та комплексний (табл. 1).

Таблиця 1. Методичні підходи до оцінки розвитку сільських територій

№	Назва підходу	Автори
1	Галузевий	Поленкова М. [1, с. 35]
2	Інфраструктурний	Белехова Г., Калашников К., Шаров В. [2]
3	Ресурсний	Терещенко В., Ланченко Є. [3] Кисельова Н., Орлянська А., Сулиманова А. [4]
3	Соціально-економічний	Леонтєва В. [5]
4	Соціо-економіко-екологічний	Лісовий А. [6, с. 33]
5	Комплексний	Толокольников А. [7] Барановський М. [8] Клименко М., Прищепа А. [9] Муртазаєва Р., Зверєва Г., Булонова Д. [10]

Розглянемо більш детально вищезазначені підходи.

Галузевий підхід до оцінки розвитку сільських територій використовує Поленкова М. [1, с. 35], яка вважає, що головним ідентифікаційним критерієм при визначенні поняття «сільська територія» на сьогоднішній день все ж таки залишається сільськогосподарський напрямок діяльності цих територій, тому оцінку розвитку сільських територій вона здійснює на

основі інтегрального показника, який оцінює внесок сільського, лісового, рибного господарств і рибництва на територіях сільської місцевості. Вчений використовує сукупність показників, які характеризують рівень розвитку окремих підсистем сільських територій, що не дає об'єктивної картини щодо розвитку сільських територій загалом.

Інфраструктурний підхід до оцінки розвитку сільських територій є досить поширеним серед українських та російських вчених, зокрема його використовують Белехова Г., Калашников К., Шаров В. [2]. Сутність цього підходу полягає в оцінці розвитку сільських територій через призму соціальної інфраструктури, яка включає оцінку вісім блоків: рівень життя та безпеки населення, житлово-комунальне господарство, освіту, охорону здоров'я, культуру та мистецтво, транспорт, споживчий ринок. Варто зазначити, що поширеність цього підходу серед науковців обумовлена наявністю широкого вихідного статистичного матеріалу, що дає можливість залучати якісну інформацію, на основі якої можна оцінити рівень та якість життя сільського населення, організацію відпочинку, надання послуг. Але разом з тим, даний підхід знову, як і попередній, характеризує лише окрему підсистему сільських територій.

Альтернативний підходом є ресурсний, сутність якого полягає у комплексній оцінці ресурсного потенціалу сільських територій. Так, Терещенко В., Ланченко Є. [3] пропонують оцінювати ресурсний потенціал сільських територій за трьома блоками: земля, праця, капітал. До ресурсного підходу можна віднести наукову думку Кисельова Н., Орлянської А., Сулиманова А. [4], які вважають, що розвиток сільських територій можна оцінити через оцінку ресурсного потенціалу соціально-економічного розвитку сільських територій у розрізі чотирьох блоків: природного потенціалу сільського господарства, матеріально-технічного, людського та фінансового потенціалів.

Соціально-економічний підхід до оцінки розвитку сільських територій використовує Леонт'єва В. [5]. Аналіз рівня розвитку сільських територій здійснюється на основі системи показників, що складається з двох основних підсистем: показники економічного розвитку і показники соціального розвитку. Підсистема економічних показників дозволяє виявляти основні галузеві та структурні зрушення в економіці об'єкта і специфіку його розвитку та включає три блоки, показників: виробництво товарів і послуг; фінансові результати; інвестиційна діяльність. Підсистема соціальних показників характеризує відтворювальну структуру населення, дозволяє

досліджувати ринок праці як складову частину фундаментальної категорії відтворення, оцінювати рівень життя сільського населення, стан соціальної сфери села. Тобто, соціально-економічний підхід включає чотири блоки показників: демографічна ситуація; ринок праці; рівень життя; стан соціальної сфери.

Соціо-економіко-екологічний підхід ґрунтується на концепції сталого розвитку. Значний науковий інтерес викликає інтегральний показник розвитку сільських територій, який пропонує Лісовий А. [6, с. 33]. Для розрахунку інтегральних показників розвитку сільських територій адміністративних районів вчений запропонував шість основних критеріїв, які характеризують економічний потенціал, рівень розвитку соціальної сфери та екологічну безпеку: обсяг виробництва всіх видів продукції та наданих послуг на одну особу; природний приріст населення; щільність сільського населення; рівень середньої заробітної плати; частка зайнятих у несільськогосподарській сфері; рівень здоров'я.

Комплексний підхід використовує Толокольніков А.Ю [7], який пропонує оцінювати сільські території за допомогою 3-х блоків: 1) економічний блок - середньодушовий обсяг виробництва сільськогосподарської та промислової продукції; оборот роздрібної торгівлі та громадського харчування, платних послуг; інвестиції в основний капітал; чисельність працівників малих підприємств; 2) фінансовий блок - доходи і видатки бюджету на душу населення; коефіцієнт бюджетної самозабезпеченості; 3) соціально- демографічний блок - коефіцієнти природного і міграційного приросту населення, чисельність учнів загальноосвітніх закладів, частка пенсіонерів у загальній чисельності населення, рівень дитячої смертності; забезпеченість жителів сільської місцевості житлом, послугами житлово-комунального господарства (центральне опалення, водопровід, газ), чисельність лікарів усіх спеціальностей на 10 тис. чол., а також рівень доходів населення, офіційного безробіття, кількість злочинів. Схожої думки дотримується, Барановський М. [8], який вважає, що сільські території необхідно оцінювати у чотири групи показників, які відображають: 1) господарсько-інфраструктурний потенціал; б) фінансовий розвиток; в) соціальний стан; г) демографічний розвиток. Українські вчені Клименко М. О., Прищепя А. М. [9] також використовують даний підхід, але оцінку розвитку сільських територій рекомендують проводити з урахуванням екологічних, демографічних та соціально-економічних показників.

Більш широкий комплексний підхід до оцінки рівня розвитку сільських територій використовують російські вчені Муртазаєва Р. Н., Зверєва Г. Н., Буланова Д. А. [10]. Комплексну оцінку розвитку вони рекомендують проводити по чотирьох складовим сталого розвитку сільських територій: до першої групи відносяться економічні характеристики території, які відображають масштабний фактор і підприємницьку активність; друга група - це показники соціального розвитку сільської місцевості, які характеризують охорону здоров'я, умови та рівень життя населення; третя група - екологічний чинник, який є одним з пріоритетних у сталому розвитку сільських територій, оскільки під впливом антропогенного впливу продовжує погіршуватися агроекологічний стан землі, в цілому природних ресурсів, що гальмує розвиток виробництва і знижує рівень життя сільського населення; четверта група - інституціональна складова, що дозволяє охарактеризувати методи та тип управління суб'єктами, що функціонують на території, здійснити найбільш повну картину щодо збирання податків, які впливають на формування бюджету і передбачити його раціональне витрачання.

Слід узагальнити, що комплексний підхід є найбільш поширеним серед науковців в оцінці розвитку сільських територій і є досить схожим з соціо-економіко-екологічним, але має ще додаткові складові: інституційну або фінансову. Тобто при оцінці розвитку сільських територій враховується рівень розвитку економічного, соціального, екологічного, інституційного, фінансового потенціалів сільських територій.

Проаналізувавши альтернативні підходи вчених щодо спеціальних індикаторів розвитку сільських територій та визначивши їх переваги та недоліки, можемо зауважити, що методичний інструментарій їх діагностики перебуває на стадії розробки. Аналіз наукових досліджень й публікацій з даної проблеми дозволяє виділити два основних методичних підходи до побудови індикаторів розвитку сільських територій:

1. Побудова інтегрального індикатора, на основі якого можна визначити рівень соціально-економічного розвитку.

2. Побудова системи індикаторів, кожен з яких відображає окремий аспект розвитку сільських територій. Найчастіше в межах загальної системи виділяють економічні, екологічні, соціальні, інституційні, демографічні підсистеми показників.

Вважаємо за доцільне доповнити існуючу систему показників розвитку сільських територій на регіональному рівні та запропонувати власний підхід до розробки коефіцієнта, який дозволить визначити рівень їх

розвитку на базі ретроспективних даних. На нашу думку, сукупність взаємопов'язаних показників має задовольняти таким критеріям: забезпечувати регіональний рівень подання даних, бути нескладною для сприйняття і обробки даних, відповідати системі національної та міжнародної статистики, забезпечувати проведення оцінки в динаміці.

При формуванні системи показників для розрахунку рівня розвитку сільських територій регіонів України, були виявлені серйозні проблеми зі збором статистичної інформації. На рівні регіональної статистики сільської місцевості [11] не розраховується більшість базових показників рівня життя, розвитку економіки, екологічної безпеки та інституційного середовища. З причини відсутності статистичних показників за такими складовими розвитку сільських територій як екологічна та інституційна стійкість, дослідження рівня розвитку пропонується проводити на основі основних соціально-економічних показників, тому основними критеріями відбору показників для визначення рівня розвитку сільських територій регіону є висвітлення їх соціально-економічного стану.

Пропонуємо для здійснення оцінки соціально-економічного розвитку сільських територій об'єднати показники у три напрями: 1) соціально-демографічний (відтворення населення), 2) інфраструктурний (житлові умови, культура та мистецтво, освіта, торгівля, зв'язок); 3) соціально-економічний (зайнятість, безробіття, виробництво сільського господарства).

На відміну від попередніх методик, запропонований нами інструментарій охоплює індикатори, які дають більш детальну оцінку стану соціально-економічного розвитку сільських територій на регіональному рівні, оскільки враховують особливості соціальної, демографічної, інфраструктурної та економічної ситуації сільських територій регіону.

Для оцінки розвитку сільських територій пропонуємо застосувати ієрархічну систему: рівень I – це узагальнювальний інтегральний індекс соціально-економічного розвитку сільських територій, рівень II – групові інтегральні індекси (індекс соціально-демографічного розвитку, індекс розвитку соціальної інфраструктури, індекс соціально-економічного розвитку); рівень III – показники, що характеризують певні аспекти групових інтегральних індексів.

Для побудови індексу соціально-демографічного розвитку використовується система показників, яка відображає різні аспекти демографічної ситуації сільських територій, зокрема, чисельність сільського населення, щільність сільського населення на один км², приріст сільського населення, рівень народжуваності та смертності.

Для розрахунку індексу розвитку соціальної інфраструктури нами запропоновано використовувати п'ять тематичних блоків: житлові умови (кількість збудованих квартир, забезпеченість населення житлом), культура та мистецтво (кількість закладів культури та мистецтва на 1000 чоловік), освіта (кількість дошкільних закладів, завантаженість дошкільних закладів, кількість загальноосвітніх шкіл, кількість учнів на одного вчителя, організація підвезення дітей до школи), торгівля (кількість об'єктів роздрібною торгівлі, забезпеченість об'єктами роздрібною торгівлі), зв'язок (основні телефонні апарати сільської мережі).

Індекс соціально-економічного розвитку розраховується на основі 3-х напрямів: зайнятість (рівень економічної активності населення, рівень зайнятості), безробіття (рівень безробіття, середня тривалість пошуку роботи безробітним), виробництво сільського господарства (валова продукція сільського господарства).

Авторська методика розрахунку узагальнюючого інтегрального індексу соціально-економічного розвитку сільських територій включає такі основні етапи:

1. Системний аналіз проблеми розвитку сільських територій та її структуризація й представлення у вигляді ієрархії (рівень I – узагальнювальний інтегральний індекс розвитку сільських територій, рівень II – групові інтегральні індекси, рівень III – одиничні показники):

1.1. Добір показників регіональної статистики, що характеризують розвиток сільських територій;

1.2. Формування інформаційних баз даних, тобто формування матриці вихідних даних.

2. Нормування показників рівня III за наступним алгоритмом:

2.1. Розрахунок середнього значення для кожного показника;

2.2. Розрахунок одиничних індексів конкретного блоку, як відношення фактичного значення j -го показника для кожного регіону до середнього в області.

3. Розрахунок групових інтегральних індексів рівня II за формулою середньозваженої одиничних коефіцієнтів, що входять до i -го блоку.

4. Розрахунок зведеного інтегрального індексу розвитку сільських територій за формулою простої середньої арифметичної групових інтегральних індексів, що характеризують основні аспекти розвитку сільських територій.

5. Ранжування регіонів за зведеним інтегральним індексом соціально-економічного розвитку сільських територій.

В результаті ранжування кожному регіону присвоюється певний ранг на основі алгоритму, згідно якого регіон із самим високим рівнем інтегрального індексу розвитку сільських територій отримує перший ранг – перше місце у рейтингу, а регіон із самим низьким рівнем інтегрального індексу – останнє місце у рейтингу регіонів.

Висновки. Аналіз сучасних методичних підходів до аналізу розвитку сільських територій дав можливість виділити декілька підходів (галузевий, інфраструктурний, ресурсний, соціально-економічний, соціо-економіко-екологічний та комплексний) та зазначити, що, по-перше, різноманітність підходів обумовлюється різними цілями під час оцінки, по-друге, основою методики оцінки є різні системи і групи показників, які формуються на основі можливостей статистичної бази щодо сільської місцевості, по-третє, при розробці комплексної оцінки розвитку сільських територій вчені віддають перевагу інтегральним індикаторам. Нами доповнено систему методичних підходів до оцінки розвитку сільських територій шляхом розробки алгоритму визначення комплексної оцінки соціально-економічного розвитку сільських територій, що дає можливість оцінювати їх поточний стан, планувати та прогнозувати їх розвиток, розробляти науково обґрунтовані заходи по реалізації державної регіональної політики. Перспективним для подальших наукових досліджень є здійснення інтегральної оцінки соціально-економічного розвитку сільських територій України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Поленкова М. В. Господарський комплекс сільських територій: інтегральний аспект / М. В. Поленкова // Молодий вчений. – 2013. – № 2 (02). – С. 32 – 39.
2. Белехова Г. В. Об оценке социальной инфраструктуры сельских территорий проблемы развития территории [Електронний ресурс] / Г. В. Белехова, К. Н. Калашников, В. В. Шаров // Проблемы развития территории. – 2013. – № 1 (63). – С. 72 – 84. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/ob-otsenke-sotsialnoy-infrastruktury-selskih-territoriy>
3. Терещенко В. К. Методологічні засади комплексної оцінки регіонального розвитку продуктивних сил сільських територій [Електронний ресурс] / В. К. Терещенко, Є. О. Ланченко. – Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/6132/1/docx>.
4. Киселёва Н. Н. Адаптивное управление социально-экономическим развитием сельских территорий регионов Северо-кавказского федерального округа [Електронний ресурс] / [Н. Н. Киселёва, А. А. Орлянская, А. Р. Сулиманов]. – М. : Издательство Академия Естествознания, 2013. – Режим доступу: <http://www.monographies.ru/197>

5. Леонтьева В.В. Статистическое исследование уровня развития сельских территорий : автореф. дис. ... канд. экон. наук [Электронный ресурс] / В. В. Леонтьева. – Новосибирск, 2011. – 16 с. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/statisticheskoe-issledovanie-urovnya-razvitiya-selskikh-territorii>
6. Лісовий А. В. Методичні підходи до оцінювання сільських територій України / А. В. Лісовий // Економіка АПК. – 2007. – № 8. – С. 123 – 130.
7. Толокольников А. Ю. Методические основы оценки социально-экономического развития сельских территорий [Электронный ресурс] / А. Ю. Толокольников. – Режим доступа: <http://journal-aael.intelbi.ru/main/wp-content/uploads/2012/06/.pdf>
8. Барановський М. Комплексна типологія сільських територій України [Електронний ресурс] / М. Барановський. – Режим доступа: http://esteticamente.ru/portal/Soc_Gum/Chseg/2009_6/Baranovsky.pdf
9. Клименко М. О. Особливості оцінки соціо-економіко-екологічного розвитку сільських населених пунктів [Електронний ресурс] / М. О. Клименко, О. М. Клименко, А. М. Прищепя, Л. В. Клименко. – Режим доступа: <http://eco.com.ua/content/osoblivosti-otsinki-sotsio-ekonomiko-ekologichnogo-rozvitku-silskikh-naselenikh-punktiv>
10. Муртазаева Р. Н. Методические рекомендации по устойчивому развитию сельских территорий по почвенно-климатическим зонам Волгоградской области [Электронный ресурс] / Р. Н. Муртазаева, Г. Н. Зверева, Д. А. Буланова. – Режим доступа: http://ksh.volganet.ru/folder_3/folder_5/folder_2/partsstrategy/21.docx
11. Регіони України 2012 : стат. зб. [Електронний ресурс] / ред. О. Г. Осауленко. – Держ. служба статистики України . – К. : 2013. – Ч. 2. – 783 с. – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua>.